

SIRKKA HAVU

Taannehtivan kansallisbibliografian laadinnan ongelmia

Havu, Sirkka, Taannehtivan kansallisbibliografian laadinnan ongelmia (Retrospective national bibliography, definitions and practical problems). Kirjastotiede ja informatiikka 6 (3): 78—82, 1987.

In the article, based on a seminar lecture, the writer reviews the definition of bibliography by F. Bowers and examines more closely following concepts: descriptive bibliography, edition, issue, state, ideal copy. The work done so far on the retrospective Finnish national bibliography 1488—1827 is described briefly.

Address: Helsinki University Library, P. O. Box 312, SF-00171 Helsinki, Finland.

Helsingin yliopiston kirjastossa on toiminut vuoden 1987 alusta taannehtivan kansallisbibliografian projekti. Tarkoituksena on laatia Suomen kirjallisuuden perusbibliografia vuodesta 1488 vuoteen 1827. Projektin ensimmäisen kolmivuotiskauden rahoittaa Helsingin yliopisto.

Tämän projektin sekä oman varsinaisen työni, 1500—1700-luvun kirjallisuuden luetteloinnin, yhteydessä olen joutunut pohtimaan niitä seikkoja, jotka on otettava huomioon luettelotaessa vanhoja kirjoja. Käsittelen aluksi lyhyesti niitä bibliografiateorioita, joita on laadittu kirjan bibliografisen tarkastelun ymmärtämiseksi yleensä. Käsittelen myös niitä kysymyksiä, jotka nousevat esiin vanhan, käsinpainetun kirjan kuvailussa.

Professori Fredson Bowers on pyrkinyt luomaan teoreettista pohjaa bibliografiselle tutkimukselle, hänen näkemyksensä ovat bibliografiateoreettisessa keskustelussa väistämättömiä ja perustan oman tarkasteluni hänen luomiensa käsitteiden pohjalle.

Miten ensinnäkin määritellään käsite bibliografia? Bowers (Ks. Atkinson, 1980) jakaa bibliografian neljään tai laajasti ottaen viiteen eri kategoriaan. Ensimmäinen kategoria sisältää (a)

luettelevan, enumeratiivisen bibliografian, eli tiettyjen periaatteiden mukaan valittujen kirjojen luettelon. Toinen kategoria on (b) *analyttinen bibliografia*, joka tarkoittaa, ei kirjalueteloa, vaan tutkimustoimintaa, joka kohdistuu kirjaan. Analyttinen bibliografia tutkii kirjaa kosketeltavana esineenä. Analyttisen bibliografian päämääränä on löytää kirjoista ne yksityiskohdat, jotka valaisevat kirjojen valmistukseen liittyviä seikkoja. Analyttisen bibliografisen tutkimuksen paljastamia seikkoja käytetään hyväksi laadittaessa (c) *deskriptiivisiä bibliografioita*, siis bibliografian kolmatta kategoriaa sekä (d) *tekstibibliografioita*, neljättä bibliografista kategoriaa. Viidenteen kategoriaan palaan tuonnempana. Enumeratiivinen bibliografia on kiinnostunut kirjan intellektuaalisesta sisällöstä, teoksesta, kun taas analyttinen bibliografia tutkii kirjaa esineenä, kirjana. Analyttiselle bibliografialle esimerkiksi kirjaimet ovat kiinnostavia merkkejä, joita tarkastellaan vailla niihin sisältyvää symbolifunktiota. Kiinnostavaa on miten kirjaimet on valmistettu, miten ne on suunniteltu, miten niiden painaminen on onnistunut. Kirjasinten muodon ja koon perusteella kirja voidaan mm. tunnistaa jonkun tietyn kirjanpainajan

työksi. Deskriptiivinen bibliografia nojaa analyttiseen bibliografiaan, deskriptiivisen bibliografian laatiminen edellyttää aiempaa dokumenttien analyttistä tarkastelua.

Tekstibibliografia on eriytynyt tekstikritiikistä. Tekstibibliografia käyttää analyttisen bibliografian metodeja tutkiessaan mitkä tietyn käsikirjoitukseen pohjautuvat painetut tekstit vastaavat tarkimmin tekijän alkuperäiskäsikirjoitusta. Julkaistujen tekstien kritiikitön arviointi voi olla kohtalokasta. Se näkyy mm. 1800-luvulla julkaistuissa Shakespeare-editioissa; tuolloin näet otettiin julkaisemisen pohjaksi Shakespearen myöhäisiä, tarkistamattomia laitoksia. Professori Greg on tällä vuosisadalla pystynyt osoittamaan, että aikaisemmin hyväksytyt Kuningas Learin teksti perustui piraattijulkaisuun, joka ei läheskään vastannut alkuperäistä tekstiä. Viides bibliografiakategoria (e) *historiallinen bibliografia* tarkastelee kirjapainotaitoa ja sen toimintoja tällöisyytenä ja taideteollisuutena. Se tutkii myös kirjapainon tuotteiden leviämistä sekä niiden aikaan saamia vaikutuksia. Se ei varsinaisesti ole bibliografian piiriin kuuluvaa tutkimusta; tutkimuskohteenahan ei ole enää itse kirja. Historiallista bibliografiaa on pidettävä osana tekniikan historian tai informatiikan tutkimusta.

Deskriptiivinen bibliografia

Nyt tekeillä oleva Suomen taannehtiva kansallisbibliografia kuuluu tyypillisesti deskriptiivisen bibliografian alueeseen. Kansallisbibliografian tarkoitus on kerätä kaikki mahdollinen tieto Fennica-käsitteen piiriin kuuluvan kirjallisuuden painoksista, painoksen eri julkaisueristä sekä painokseen sisältyvistä varianteista. Tarkastelen tässä hieman lähemmin deskriptiivisen bibliografian peruskäsitteitä ja kirjan analyttistä tutkimusta.

Bowersin sekä muiden bibliografien mukaan deskriptiivinen bibliografia on ns. puhdas tiede, jossa sovelletaan samanlaisia standardeja kuin eksakteissa tieteissä yleensä. Deskriptiivinen bibliografia on kehittynyt kirjaluettelosta, jonka tarkoituksena aluksi oli tiedottaa, mitä kirjoja on olemassa. Kirjojen lisääntyessä tällainen luettelo ei enää riittänyt varsinkaan humanistisen tutkimustyön pohjaksi, tarvittiin tietoa kirjan eri painoksista, painosten välisistä suhteista, lisäksi tarkempaa kirjan fyysisen asun kuvausta jotta kyettäisiin tunnistamaan vaillinaisia, nimiölettömiä kirjoja. Teksti- ja kirjallisuuskritiikki tarvitsi riittävän analyttisiä luetteloita tutkimustensa pohjaksi, samoin itse bibliografienkin tutkimus. Deskriptiivinen bibliografia on kehittynyt kirjapainohistorian ja kirjahistorian lähdejulkaisuksi, johon on koottu kuvaillun teoksen kaikki fyysiset yksityiskohdat, joiden perusteel-

la kirja on tunnistettavissa ja joiden perusteella kirja voidaan sijoittaa oikealle kohdalleen bibliografisessa traditiossa. Tämä kirjojen fyysisen olemuksen korostaminen ei sulje pois myöskään sisällön kuvausta, mutta deskriptiivisen bibliografian painopiste on kirjan fyysisessä kuvailussa.

Bibliografinen kuvailu edellyttää teoksen useiden kappaleiden tutkimusta. Ellei ole käsitelty useita saman kirjan kappaleita on mahdotonta tietää, mitä tietoa kirjasta on kerrottava, mitkä ovat ne seikat, jotka erottavat sen saman kirjan muiden painosten kappaleista ja minkälaisia erikoispiirteitä tietyllä kirjalla on verrattuna painoksen muihin kappaleisiin. Bibliografiaa ei voi koskaan tehdä nojaten vain yhteen kappaleeseen. Bibliografian määritelmään kuuluu, että se ei kuvaa yksittäisiä teoksia, kuten luettelot, vaan se kuvaa painosta, se hahmottaa painoksen ns. 'ideal copyn', eli kunkin painoksen ensimmäisen julkaisuerän (issuen) mahdollisimman täydellisen kappaleen, sellaisen kappaleen, jollaisen painaja on halunnut tuottaa. Kuvailun pohjaksi otettava kappale, 'ideal copy', sisältää siis kaikki ne korjaukset, jotka siihen on tehty ennen kuin painaja on lähettänyt sen sidottavaksi. 'Ideal copy' toimii kunkin painoksen kirjojen identifioinnin pohjana. Jos bibliografisen kuvailun kohteena on vain yksi kappale, on kyseessä bibliografisen luettelon laatiminen. Toki yksittäisistä kappaleistaikin voi tehdä tarkan deskriptiivisen kuvailun, joka myöhemmin voi toimia tunnistamisen pohjana, mutta tällaisella kuvailulla, joka väistämättä on puutteellinen, ei ole bibliografista arvoa, koska siihen ei sisälly vertailevaa bibliografista tutkimusta.

Painos, julkaisuerä, variantti

Bibliografisessa analyysissä suurin ongelma on kirjan luokittelu oikeaan painokseen, julkaisuerään (issue) ja varianttiin (state). Tällainen luokittelu on kuitenkin välttämätöntä, jotta kirjat voidaan sijoittaa oikeaan järjestykseen tieteellisten standardien mukaan laaditussa bibliografiassa. Luokittelua varten kirjasta on kerättävä bibliografisten periaatteiden mukaan kaikki sen sisältämä todistusaineisto, joka koskee kirjan painamista tai kustantamista. Ensimmäinen edellytys tälle luokittelulle on tietysti näiden käsitteiden tarkka määrittely. *Painos* määritellään siten, että siihen kuuluvat kaikki ne kirjat, jotka on painettu pääasiallisesti samasta ladelmasta joko samaan tai eri aikaan, painos sisältää eri julkaisueriä ja variantteja. Vasta kun kirja ladotaan uudestaan siitä katsotaan otetun uusi painos. Painosten koko on vaihdellut kirjoista sekä myös julkaisumaasta riippuen. Englannissa 1600-luvulla normaalisti painoksen suuruus oli n. 1200—

1500 kappaletta. Tämän määrän jälkeen ladella yleensä hajoitettiin, latojien ammattikunta huolehti ladelman hajottamisesta, turvataksaan näin työllisyytensä. On mahdollista, että tuona aikana uuteen ladottuun painokseen sisältyi myös joitakin edellisen painoksen arkkeja, mutta jos suurin osa kirjasta on uudestaan ladottua tekstiä se kuuluu uuteen painokseen. Painokseen kuuluva erillinen *julkaisuera* (*issue*) tarkoittaa painoksen niitä kappaleita, jotka on painettu ja asetettu julkiseen myyntiin yht'aikaa. Saman julkaisueraan kappaleet eroavat toisistaan vain mahdollisten pienten, 'ideal copyyn' tähtäävien muutosten osalta. Painoksen myöhemmin julkaistu era (re-issue) on alkuperäisen erän erityismuoto, se sisältää pääosin samat arkit kuin ensimmäisen julkaisuera, mutta vanha nimiölehti on korvattu uudella. On myös tapauksia, joissa uusi julkaisuera on painettu uudestaan vanhasta ladelmasta, jota ei ollut jostain syystä hajoitettu. Tällöin uusi julkaisuera voi sisältää muitakin muutoksia kuin vain uuden nimiölehden; sivuja on voitu asemoida uudestaan, otsikoita, vaihtuvia sivunotsikoita ja koristelua on voitu muuttaa tai lisätä. Uusi julkaisuera muodostuu siis silloin kun painokseen kuuluviin arkkeihin tehdään muutoksia sen jälkeen kun alkuperäinen painos on jo asetettu julkiseen myyntiin ja kun arkit varustetaan uudella nimiöllä. Alkuperäisen julkaisueraan arkit on tällöin yleensä otettu pois myynnistä ja vanha painos markkinoidaan uudessa asussa. Samasta painoksesta voidaan samaan aikaan muodostaa myös kaksi erillistä julkaisueraa (separate issue), jotka on tarkoitettu erikseen julkaistaviksi, niillä voi olla eri kustantaja tai sitten teos halutaan markkinoida kahdessa eri koossa, yleensä folio- ja kvarttokokoisina. Julkaisueraa määriteltäessä on tärkeää kyetä arvioimaan, onko kirjaan tehdyt korjaukset tehty ennen vai jälkeen julkisen myynnin alkamisen. Uusi julkaisuera syntyy vasta kun jo julkisesti myynnissä olleisiin arkkeihin tehdään muutoksia ja kun ne varustetaan uudella vetävämmällä nimiölehdellä, jossa mainostetaan kirjaan tehtyjä todellisia tai keksittyjä parannuksia ja jossa julkaisuera on muutettu uudemaksi. Jos kaksi julkaisueraa on painettu samaan aikaan, erottavana tekijänä on useimmiten niiden muoto, kirja halutaan julkaista kahdessa koossa. *Variantti* (*state*) on se tila, jossa kirja on olemassa. Deskriptiivisen bibliografian kuvailussa on tarkoitus kuvata kaikki löydetty, tiettyyn julkaisueraan kuuluvat variantit. Ahtaimmassa mielessä variantti-käsitteen piiriin kuuluvat painamisen aikana, ennen myynnin alkamista, kirjaan tehdyt lisäykset ja poisotot ja laajemmassa mielessä siihen kuuluvat nekin muutokset, jotka on tehty kirjaan sen julkisen myynnin jo alettua, mikäli alkuperäistä ni-

miölehteä ei ole korvattu uudella nimiölehdellä, ja muutokset on tehty, ei myynninedistämisen tarkoituksessa, vaan pelkästään havaittujen virheiden korjaamiseksi. Julkaisueraan kuuluvia variantteja vertailemalla keskenään pyritään päättämään, mikä olisi erän ns. 'ideal copy' ja siitä poikkeavia kappaleita kutsutaan varianteiksi.

'Ideal copy'

Deskriptiivinen bibliografia pyrkii siis kuvaamaan jokaisen painoksen 'ideal copyn', joka on painoksen mahdollisimman oikea ja virheetön kappale. Bibliografian on tutkimustyönsä perusteella pystyttävä erottamaan varianteista se oikea, täydellinen kappale. 'Ideal copyn' määrittelemisen edellyttää kaikkien käsillä olevien kappaleiden tarkkaa tutkimusta, arkkijako on analysoitava yksityiskohtaisesti ja samoin kirjan sisältämät eri osat on selostettava tarkoin. Kirjan täydellisen deskriptiivisen kuvailun perusteella lukija voi identifioida kirjan, ymmärtää siihen liittyvät painotekniset seikat ja nähdä mitä kirja todellisuudessa sisältää. Kuvailuun tulee sisältyä: nimiösivu kustantajan mainoksena, synopsis kirjan sisällöstä, kuvaus väliotsikoista, esi- ja välinimiöistä (half-titles), kolofonista ja vaihtuvista sivunotsikoista, arkkijako, mahdolliset sivunumerot, lyhyt sisällysluettelo, siirtymäsanat ja typografinen selostus.

Bibliografinen kuvailu

Ainoa bibliografisesti riittävä tapa kuvata *nimiösivu* on ns. quasi-facsimile-kuvailu, joka tarkoittaa nimiösivun täydellistä kopiointia, koristeineen, mottoineen, kehyksineen; tekstin rivinloput on aina osoitettava, käytetyt kirjasintyytit ja typografiset lyhenteet kopioitava sellaisinaan. Samalla tavoin on kopioitava täydellisesti *kolofon*, *explicit*, suuret *väliotsikot* ja *juoksevat sivunotsikot*.

Arkkijaon täydellinen kuvaaminen on identifiointiin ja 'ideal copyn' määrittelemisen kannalta välttämätöntä. Kirjan arkkijakoa kuvattaessa ongelmia tuottavat arkkieriin sisältyneet tyhjät lehdet. Jos jokaisesta tutkitusta kappaleesta puuttuu tyhjä alku- ja loppulehti, herää epäily, että lehti on leikattu pois. Asiasta ei voi kuitenkaan olla varma, etenkin koska lehtien pois leikkaaminen oli hyvin harvinaista 1500—1600-luvuilla. Mikäli ensimmäisestä arkkierästä A puuttuu yksi lehti merkintätavaksi suositellaan A⁴ (A₁ puuttuu, tyhjä?), ei A⁴ (—A₁). Mutta jos kirjan alussa tai lopussa on ylimääräinen lehti ja jos vastaavasti viimeisestä tai ensimmäisestä arkkierästä puuttuu yksi lehti, voidaan melko varmasti olettaa, että puuttuva lehti on juuri tämä

'ylimääräinen' lehti ja merkintätavaksi suositellaan: $[\phi] A-M^4N^4(-N_4)$ tai $A_4(-A)B-K^4L$; tunnuksittomat arkit merkitään yleisesti kreikan ϕ llä. Arkintunnuksista voidaan myös päätellä jotain kirjan painosten keskinäisestä järjestyksestä. Jos kirjan ensimmäinen arki on merkitty A:lla on melkein aina kyseessä joku muu kuin ensimmäinen painos, sillä alkaessaan latoa ensimmäistä painosta painajalla oli harvoin esiotekstejä käytettävänä. Yleinen käytäntö oli, että ensimmäisen painoksen teksti ladottiin arkille A ja viimeisinä painetut esiöiden arkit merkittiin erilaisilla symboleilla. Samoin jos esimerkiksi kvartto-kokoisen kirjan teksti alkaa B-arkista ja esiöt sijoittuvat arkeihin A⁴ ja a², voidaan olettaa, että esioteksteille jätetty A-arkki ei ole riittänyt ja arkkien A ja B väliin on täytynyt lisätä puoli arkkia, tällöinkin on ilmeisesti kyseessä ensimmäinen painos.

Kirjan *sisältöä* kuvattaessa mainitaan siitä esiö, teksti eri osineen, lisäykset, hakemistot, mahdolliset taulukot, kaiverretut nimiöt, muotokuvat, jne. Luettelo *siirtymäsanoista* on identifioinnin kannalta tärkeää. *Typografinen kuvaus* auttaa kirjan ajoittamisessa ja sen sijoittamisessa jokin tietyn kirjanpainajan tuotteeksi. Typografiassa kuvailussa mainitaan ladelman koko millimetreinä, käytettyjen kirjasinten koko ja niiden erityispiirteet. Kirjassa käytetyt *ornamentit ja muu kuvitus* on selostettava ja jos käytetyt kuvalaatat tai puupiirroksat löytyvät jostain standardihakemistosta, on hakemistoon viitattava.

Suomen taannehtivan kansallisbibliografian 1488—1827 ongelmia

Bibliografisesti riittävän kuvailun tekeminen on vaativa tehtävä, se edellyttää hyvää teoreettista peruskoulutusta sekä laajaa käytännön kokemusta ja pitkää työskentelyä vanhojen kirjojen parissa. Vanha kirja ei avaudu hetkessä, siihen on tutustuttava ennen kuin sen kieltä kykenee ymmärtämään. British Libraryssa toimitettavan Eighteenth century short title catalogue'in (ESTC) vastaava toimittaja Robert Alston siteeraa artikkelissaan Howard Nixonia, entistä esimestään, joka opastaessaan Alstonia työskentelyyn vanhojen kirjojen parissa sanoi:

"Älä kiirehdi! Vasta kun olet työskennellyt noin sadassa kirjastossa ja käsitellyt muutamia tuhansia kirjoja alat ymmärtää sitä erityistä kieltä, jolla kirjat kommunikoivat."

Suomen taannehtivan kansallisbibliografian projektin keskeisimmät ongelmat ovat oikeastaan johdettavissa kaikki tästä Howard Nixonin lauseesta. Ensiksi, projektilla on jatkuva kiire, kolmessa vuodessa joka on projektin ensimmäinen

rahoitusjakso, on saatava rekisteröidyksi kaikki n. 20 000 tietuetta, jotka on arvioitu Suomen kirjallisuuteen kuuluviksi vuosina 1488—1827. Tämä suuri määrä sisältää jokaisen henkilökirjaisen, asetuksen, julistuksen, kuninkaallisen käskyn jne. Toiseksi, riittävän perehtynyttä ja sopivasti koulutettua henkilökuntaa ei ole riittävästi käytettävissä ja kolmanneksi, Suomessa ei ole satoja kirjastoja, joissa olisi useiden tuhansien kappaleiden vanhojen kirjojen kokoelmia. Kansallisbibliografian projektin alkuvaiheita on siis sävyttänyt kiire, joka johtuu siitä, että jatkorahoituksen turvaamiseksi projektin on koko ajan tuotettava tulosta. Työn kannalta tärkeät periaatekeskustelut bibliografian tavoitteista, sen painotuksista ja tasosta ovat edelleen käymättä. Helsingin yliopiston kirkkohistorian laitoksen tutkijat, jotka projektia ovat viime vaiheessa voimakkaimmin ajaneet ja saaneet myös hankituksi siihen rahat, korostavat tulevan bibliografian merkitystä kotimaisen kirjan, sen resuisenkin kappaleen identifioinnin apuvälineenä, sekä bibliografian merkitystä oppihistoriallisen tutkimuksen tulosten välittäjänä ja itse tutkimuksen apuvälineenä. Vaatimustaso on siis korkea, liiankin korkea siihen käytettäväksi ennakoitun ajan ja henkilömäärän suhteen.

Tällä hetkellä kansallisbibliografiaa toimitetaan siten, että siitä voidaan muodostaa myös tietokanta TKAY:n järjestelmään. Tämän vuoksi luettelointisääntöjä bibliografiaa varten muokattaessa on otettu pohjaksi ISBD(A) standardiin pohjautuvat, aiemmin mainitut ESTC:n säännöt ja sen käyttämä formaatti, jota on sovitettu yhteen Finmarc-formaatin kanssa. ESTC:n formaatti on hyvä. Se onkin saanut osakseen paljon kansainvälistä kiitosta ja sen pohjalta on tekeillä eri maissa useita vanhan kirjallisuuden luetteloita, mm. Bibliothèque nationalissa laaditaan sen pohjalta kirjaston anonyymien, ennen vuotta 1800 painettujen teosten luettelo. Vaikka ESTC on oikeastaan lyhytnimekeluettelo, on se todellisuudessa luonteeltaan lähempänä bibliografiaa kuin perinteistä lyhytnimekeluettelo. Robert Alstonin määritelmän mukaan ESTC on kompromissi bibliografian ja lyhytnimekeluettelon välillä ja sellaisena ensimmäinen askel bibliografiatekniikan kehityksen tiellä tietokoneajassamme.

Tulevaisuuden bibliografiset tiedot

Robert Alston on myös hahmotellut tulevaisuuden bibliografisen tietueen, jota käytettäisiin vanhan kirjan automatisoidussa bibliografisessa luetteloinnissa. Tietue jakaantuisi kolmeen pääosaan: 1. osa kuvailisi painoksen kaikille kappaleille yhteiset piirteet; 2. osa kuvailisi painoksen

joillekin, ei kaikille, kappaleille kuuluvat piirteet; 3. osa kuvailisi yksittäisten kappaleiden piirteet. *Ensimmäinen kuvailun osa* muodostuisi seuraavista elementeistä: nimiölehden yksityiskohtat, arkkijako, kuvitus, laajuus, typografia, paperi, taitto, arkintunnukset, juoksevat sivunotsikot, erilliset nimiölehdet, vinjetit yms. ilmoitukset, jne., sisältö, lukujen otsikot, dedikaatiot, esipuheet, sisällön kuvailu, luokitus, alkuperäis­maa, kielet, jne. *Toinen kuvailun osa*, joka koskisi vain osaa painoksen kappaleista, sisältäisi seuraavat elementit: paperi, arkkijako, vinjetit, yms., korvatut lehdet, ilmoitukset, jne. *Kolmas kuvailun osa* koskisi yksittäisiä kirjoja, joista mainittaisiin mm.: sidos, proveniensi, käsinkirjoitetut merkinnät, ylimääräiset lisätyt kuvat, jne.

Robert Alston on vakuuttunut tietotekniikan kehitymisestä jatkuvasti joustavammaksi ja hän uskoo, että tutkimuksen edetessä ja tiedon kasvaessa ESTC:n tiedoston nytkin jo hyvistä kuvailuista voidaan muokata myöhemmin bibliografisesti riittäviä kuvailuja. Tämä atk-järjestelmien kehittyminen joustavammiksi on Suomen

taannehtivan kansallisbibliografian kannalta tärkeää. Tässä kiireisimmässä vaiheessa on ilmeisesti viisainta viedä tiedostoon sovittujen standardien mukaan vain ne seikat, jotka voidaan saada kirjasta esiin ilman yksityiskohtaisempaa tutkimusta ja siirtää bibliografisen informaation tiedostoon vieminen tulevaisuuteen, aikaan jolloin Tkay:n järjestelmä on kyllin joustava ottamaan sen vastaan.

Hyväksytty julkaistavaksi 16. 9. 1987.

Kirjallisuutta

- Alston, R.C., The grammar of research; some implications of machine readable bibliography. *British Library journal* 11: 113—122. 1985.
- Atkinson, R., An application of semiotics to the definition of bibliography. *Studies in bibliography* 33: 54—73. 1980.
- Bowers, F., *Principles of bibliographical description*. Princeton University Press, Princeton, 1949.
- Krummel, D.W., *Bibliographies. Their aims and methods*. Mansell publ., London, 1984.
- McKerrow, R.B., *Introduction to bibliography*. Clarendon Press, Oxford, 1959.

Tämän numeron kirjoittajat:

Forsman, Maria, kirjastonhoitaja, Tampereen yliopiston kirjasto
 Havu, Sirkka, alikirjastonhoitaja, Helsingin yliopiston kirjasto
 Linko, Maaria, tutkija, Jyväskylän yliopisto
 Pousar, Jarl, kirjastonhoitaja, Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskus
 Varpio, Yrjö, professori, Tampereen yliopisto